

Inhoud

Inleiding: Naar het Oosten	7
----------------------------	---

Deel I Prille hervormingen

1. Een besef dat het fout zat	25
2. Gorbatsjov partijleider	49
3. Kleine stapjes in Hongarije	89
4. Het regime loopt vast in Polen	111
5. Vier landen zuiver in de leer	139

Deel II De val van de Muur

6. De Poolse impasse doorbroken	179
7. De Hongaarse partij heft zichzelf op	211
8. De DDR haalt nog net haar veertigste verjaardag	237
9. De achterblijvers volgen	273
10. Geld speelt weer een rol in Polen	303
Noten	339
Lijst van begrippen	347

Inleiding: Naar het Oosten

In juni 1979 reisde ik met de trein van Praag naar Boedapest. 'Van station Praha Střed naar Budapest, Keleti', stond er op het treinkaartje. Alles keurig in orde, de trein reed netjes volgens de dienstregeling en de reis verliep prima. Dat viel allemaal niet tegen, want een paar dagen eerder had het nogal wat voeten in de aarde gehad voor ik op Praha Střed bij het loket voor de internationale reizen een kaartje naar Boedapest had kunnen bemachtigen. Een oudere, streng kijkende lokettiste verlangde dat ik eerst mijn paspoort met visum liet zien. Die documenten waren in orde, dat zal zij ook gezien hebben, maar vervolgens kwam van de andere kant van het glas toch op barse toon de mededeling dat ik geen kaartje kon kopen. En dat klonk heel definitief. Ik kan me niet herinneren wat ik precies heb staan argumenteren; heel soepel verliep de discussie niet. Mijn Duits was verre van perfect, dat van haar evenmin. Uiteindelijk bleek er toch wel iets mogelijk: ik kon een kaartje tot aan de grens kopen. En toen keek die dame me weer streng aan met zo'n blik van: 'Wat wil je nu nog?'

In dat geval zou ik na de grens met Hongarije in de trein een kaartje tot Boedapest moeten kopen. Dat leek me niet handig omdat ik geen Hongaars geld had. Als laatste redmiddel besloot ik de barse dame het document te tonen waaruit bleek dat ik het verplichte minimumbedrag van 25 gulden voor iedere dag die ik in Praag verbleef had omgewisseld in Tsjechoslowaakse kronen. Een loos gebaar, want zonder om te wisselen was ik het land niet binnengekomen. Dat moest zij ook weten. Tot mijn stomme verbazing maakte ze meteen een kaartje aan voor de dag en het uur dat ik had aangegeven, tot Boedapest. Voor nog eens vier kronen extra, een paar dubbeltjes, kwam er ook een plaatsreservering bij. Bij mijn vertrek kon er van haar kant nog een instemmend, niet eens onvriendelijk knikje af.

In de trein naar Boedapest deelde ik de coupé met een ouder echtpaar uit Roemenië. Ze kwamen uit de stad Tîrgu Mureş in

Transsylvanië, het deel van Roemenië met een grote Hongaarse minderheid, waartoe zij ook behoorden. Geleidelijk kwam het gesprek op gang. De vrouw begon zachtjes in zichzelf te giechelen toen ze hoorde dat ik uit 'Holland' kwam. Iedere keer als ik met haar man zou praten, zat ze van nervositeit ingehouden te giechelen. Iedere Hongaar houdt van de Nederlanders, vertelde hij, ze herinneren zich de Nederlandse moeders die in de Eerste Wereldoorlog veel Hongaarse kinderen liefdevol opnamen. Het echtpaar was vier weken op vakantie geweest in Hongarije en Tsjechoslowakije, met de tent. Een heel klein tentje, vertelde hij. Eindelijk, na enkele jaren van tevergeefse verzoeken, hadden ze toestemming gekregen om te reizen. We zijn nu zo oud dat de autoriteiten er geen gevaar meer in zien, vertelde hij. Dat Oost-Europeanen niet de vrijheid hadden naar het Westen te reizen was algemeen bekend, maar dat Roemenen zelfs beperkingen kregen opgelegd om binnen het Oostblok te reizen verbaasde me. Omdat we Hongaren zijn in Roemenië, legde hij uit.

Na enige tijd wilde hij weten hoe ik over het communisme dacht. Ik liet blijken geen aanhanger te zijn, en daarna kwam het gesprek echt goed op gang. De deur van de coupé was de hele tijd al gesloten geweest en op het gangpad gebeurde niet al te veel. Er liep zo nu en dan iemand langs, ook wel eens een militair. Toch wilde hij dat ik naar buiten keek, terwijl hij naar het gangpad gedraaid zat. Zo leek het alsof er geen contact was. Zij zat recht tegenover me, steeds maar zachtjes te giechelen. Na iedere paar zinnen vertaalde hij voor haar wat er gezegd was.

Hij was jurist en had een goede baan gehad in Roemenië. Hij had zich nooit tegen het communisme uitgesproken, maar had zich ook geen aanhanger getoond. In 1948 had hij te horen gekregen dat hij zijn baan kwijt was; op de vraag waarom had hij nooit een antwoord gekregen. Hij kreeg een veel lagere post op economisch gebied, wat niet zijn vak was. Geciviliseerde personen worden onder de duim gehouden door onbeschaafde lieden, zei hij. Een woord en je krijgt vijf jaar, of tien, of twintig jaar gevangenisstraf. Met grote verbetering somde hij op: 'Fünf Jahre, zehn Jahre, zwanzig Jahre!' Hij had een paar mooie

schilderijen in bezit gehad, gouden sieraden en oude munten. Het was hem allemaal afgenomen, 'gestolen' in zijn woorden, door de communistische machthebbers.

Ik geneerde me enigszins bij deze twee mensen in de coupé. Zelf was ik 24 jaar, een eind gevorderd met mijn studie economie. Ik was nog nooit in het Oostblok geweest en van plan er ruim drie weken rond te reizen, na een dag of vijf in zowel Praag als Boedapest nog eens twee weken in Bulgarije. Daarna moest weer een volgend avontuur in Turkije volgen. Wat een bevoorrechte positie vergeleken met deze mensen, een keurig echtpaar, wier leven goedgevoerd was door het communisme.

Hij wilde weten hoe veel een arbeider verdiende in Nederland. Om niet een al te aantrekkelijk beeld van het Nederlandse paradijs te schilderen, vertelde ik meteen over de tamelijk hoge werkloosheid en over het feit dat de gezondheidszorg in Nederland beslist niet gratis was, zoals overal in het Oostblok. Ik legde uit dat er nogal wat problemen bestonden met mensen die aan heroïne verslaafd waren. Wat ik met dat laatste bedoelde was hem meteen duidelijk. Hij kon absoluut niet begrijpen hoe een land waar iedereen gelukkig zou kunnen zijn problemen met drugs kon hebben. Hij vertelde dat er in Roemenië vrijwel nooit nieuws over Nederland was, als gevolg van de 'censuur'. Zo'n woord als 'censuur' kwam er dan vol verachting uit.

Resoluut schudde hij het grijze hoofd toen ik vertelde dat in Nederland steeds meer mensen zich tegen de NAVO verzetten. Hoe kon dat nou toch? 'Dan komen de Russen, jullie moeten sterk zijn.'

Bij de grens kwamen de douaniers van Tsjechoslowakije en Hongarije tegelijk de trein in. Er werden stempels in de paspoorten gezet en dat was het. Ik had nog vijftig kronen over. In de restauratie nam ik de duurste maaltijd met een bier, voor ruim twintig kronen, een gulden of vier. Uiteindelijk hield ik dertig kronen in papiergeld over, die ik aan het echtpaar gaf. Hij wilde het eerst niet aannemen, maar zag ook wel in dat ik niets meer aan dit geld had. Bovendien hoopte hij dat zijn zonen nog een keer toestemming zouden krijgen om naar Boedapest en Praag

te reizen. Dat probeerden ze al geruime tijd, maar het was ze nog altijd niet toegestaan. Als het toch een keer zou lukken, zou hij ze de drie briefjes van tien kronen geven.

In Boedapest gingen we uiteen. Voor het echtpaar zat de vakantie erop, ze waren twee weken eerder al in Boedapest geweest en gingen nu terug naar huis in Tîrgu Mureş. Hij gaf me zijn visitekaartje met 'Dr. Hána István', en klein eronder nog Marosvásárhely. Hij schreef er Tîrgu Mureş bij, een straatnaam met een nummer, en met hoofdletters RUMENIEN. Als ik ooit in de buurt was, moest ik zeker langskomen. Pas terug in Nederland ontdekte ik wat 'Marosvásárhely' betekende: het was de oorspronkelijke Hongaarse naam van Tîrgu Mureş.

Het zijn twee verhalen over wat een westerse toerist in het Oostblok kon overkomen. Iedere westerling die in de communistische tijd in Oost-Europa heeft gereisd, heeft dergelijke ervaringen gehad. Dat kon op de meest uiteenlopende manieren. Ik denk dat er geen dag voorbij ging of er viel wel weer een nieuwe, voor het Oostblok typerende gebeurtenis op te tekenen. De wereld van het 'reëel existierend socialisme' had zo zijn eigenaardigheden. In Praag, in Boedapest en in Bulgarije woonden mensen zoals ik, maar ze vertoonden gedrag dat soms sterk afweek van het onze. Zij woonden in het reservaat van het communisme, of van het socialisme, termen die vaak door elkaar werden gebruikt. In het reservaat leek het vaak of er geknoeid was met de normale menselijke reflexen.

Ik wilde die communistische samenleving een keer zelf ervaren. Oost-Europa was niet ver weg en voor een student was het een prettige bijkomstigheid dat het er niet duur was. Zo'n reis was niet heel gebruikelijk, maar ook weer niet erg uitzonderlijk. Ik kende een paar studenten die al eens in het Oostblok waren geweest. Heel veel enthousiaste verhalen herinner ik me niet, behalve dat Praag een heel aardige stad was, maar ik geloof niet dat iemand spijt had van zo'n onderneming. Reizen in het oosten was taai en vergde enig doorzettingsvermogen. Op veel hulp kon je er als toerist niet rekenen, maar dat maakte het juist weer een uitdaging. Het was ook een kwestie van 'aan den lijve

ondervinden', maar zo had ik het tegenover een Hongaar of een Bulgaar nooit durven formuleren: zij ondervonden het systeem ècht aan den lijve, iedere dag opnieuw. In mijn portefeuille zat een Nederlands paspoort. Ik kon en ik ging weer terug naar het vrije Westen.

Nog één anekdote uit 1979, een korte, weer een uit de trein. Eenmaal in Bulgarije verbleef ik enkele dagen in Sofia. Van daaruit wilde ik het beroemde Rilaklooster bezichtigen, een flink stuk ten zuiden van de hoofdstad. Ik had een retourkaartje voor de trein naar het plaatsje Kucerinovo, vanwaar het nog een paar kilometer met de bus naar het klooster was. Ruim op tijd zat ik in wat naar ik veronderstelde de gereedstaande trein was. Al snel voegde zich een keurig geklede, wat oudere man bij mij in de coupé. Die bleek voortreffelijk, zij het was schools, Engels te spreken. Dat beviel me wel, want ik had me tot nu toe voortdurend met Duits moeten behelpen. Het gesprek kwam meteen op gang en al vrij snel vertelde ik waar ik naartoe ging. Maar, zei hij, dan zat ik in de verkeerde trein; voor Kucerinovo moest ik op een ander perron zijn. Dat overkwam me in een land waar ik niet alleen de taal niet sprak, maar bovendien het cyrillische schrift nauwelijks kon ontcijferen. Dus ging ik er weer snel vandoor, nog op tijd voor de juiste trein. Dat vond mijn kortstondige coupégenoot erg jammer, want hij had dertig jaar eerder Engels geleerd, en hij betreurde het zeer dat hij deze taal nooit met iemand had kunnen oefenen.

Begin september 1989, tien jaar later en ik was inmiddels journalist bij het *Financieele Dagblad*, ging ik naar de hoofdredactie met het voorstel voor de krant naar Polen te gaan. Ik was er nog nooit geweest, noch privé noch voor de krant, en was ervan overtuigd dat ik er nu echt heen moest. In Warschau was net een regering geïnstalleerd met een meerderheid van niet-communistische ministers. De premier, Tadeusz Mazowiecki, was actief lid van de oppositie tegen de communisten geweest. Alles duidde erop dat het regime in Polen een flinke stap opzij zette. Wat in Polen gebeurde was in de communistische satellietstaten van de Sovjet-Unie nog niet eerder vertoond. Hier werd

geschiedenis geschreven en het was reuze spannend hoe dat ging verlopen. Zou deze doorbraak slagen? Zouden de Polen het juk van het communisme af weten te schudden?

Deze spectaculaire stap leek geen schijnbeweging. Dit experiment leek kansrijker dan de onverwachte opkomst van het vrije vakverbond Solidariteit, bijna tien jaar eerder. Solidariteit had het communistische regime ver in het defensief gedrukt, maar het succes was kortstondig. Aan de legale rol van het vrije vakverbond was met een staat van beleg een einde gemaakt. De Poolse communisten suggereerden dat ze zelf hadden ingegrepen om een dramatischer en ongetwijfeld veel bloediger correctie door Moskou te voorkomen. In Hongarije was in 1956 een opstand beëindigd door de tanks van het Warschaupact, in 1968 gebeurde hetzelfde met de Praagse Lente. Zou het Kremlin dit keer een ingrijpende koerswijziging in een van de satellietstaten wel tolereren? Met Michail Gorbatsjov als partijleider leek dat veel waarschijnlijker dan in de tijd van de behoudende communist Leonid Brezjnev.

Het risico dat de Poolse doorbraak opnieuw op een teleurstelling zou uitdraaien leek ook groot. Ook als Gorbatsjov de gang van zaken in Polen aanvaardbaar zou vinden, of ten minste zou tolereren dat de communisten er de macht met hun politieke tegenstanders zouden delen, welke zekerheid bood dat? Zou Gorbatsjov zelf aan de macht blijven? Er waren tal van aanwijzingen dat conservatieve elementen in het Kremlin de krachten bundelden en de partijleider met zijn *glasnost* en *perestrojka* volop tegenwerkten. Als Gorbatsjov aan de kant werd geschoven kon dat een terugkeer naar de oude, communistische praktijk betekenen. Dan zou Moskou misschien alsnog in Polen ingrijpen.

Er was nog een zwaarwegend verschil met het verleden, dat juist weer pleitte voor een grotere ruimte voor experimenten in Polen. Dit keer spookte het niet in slechts een Oostblokstaat. Er ontstond beweging in een aantal landen. Al een halfjaar eerder was in Boedapest in principe besloten om de almacht van de communistische partij op te geven. De Hongaren waren nog druk doende met een nadere uitwerking van hun hervormingen,

maar het was duidelijk dat men in Boedapest bezig was ruimte te creëren voor niet-communistische partijen en ook voor vrije verkiezingen. Boedapest had bovendien die zomer de grens met Oostenrijk opengezet, waardoor honderden DDR-burgers naar het Westen konden komen en het regime van de communistische partijleider Erich Honecker steeds meer onder druk kwam te staan.

Kortom, deze parallele ontwikkelingen vergrootten de kansen op succes voor de voorvechters van veranderingen in de starre communistische samenlevingen in Polen, Hongarije en de DDR. Honecker heeft enkele maanden voor de val van de Muur nog beweerd dat deze nog vijftig tot honderd jaar zou bestaan. Honecker zei er niet bij dat de Muur na die maximaal honderd jaar overbodig zou zijn geworden, maar dat was wel wat hij bedoelde. Nog vijftig tot honderd jaar in de tussenfase van het socialisme en dan zou de communistische heilstaat als eindpunt van de evolutie zijn intrede doen. Daar geloofden de communisten in, althans, dat zeiden ze steeds.

Hoofdredacteur Christiaan Berendsen stemde direct in met mijn voorstel om naar Polen te gaan. Ik vermoed dat hij vooral mijn initiatief kon waarderen, want hij had zo zijn twijfels over het nut van mijn reis. Zou die nieuwe premier deze hele zware taak aankunnen, vroeg hij zich af. Buiten Polen was Mazowiecki een onbekende, dus het viel ook moeilijk in te schatten wat voor man het was. Mazowiecki werd regeringsleider in een land dat economisch volledig aan de grond zat. Polen was door zijn hoge buitenlandse schulden feitelijk failliet en gold als hét economische probleemgeval van Oost-Europa. Het nieuwe kabinet met al die hervormingsgezinde ministers stond voor een hele zware, schier onmogelijke opgave. Ook als de Poolse communisten daadwerkelijk bereid waren om ruimte te maken voor een radicaal ander beleid, dan nog kon er heel veel mis gaan. Berendsen vroeg zich ook af wat het belang van de gebeurtenissen in Polen voor het Nederlands bedrijfsleven kon zijn. Hij zag dat niet zo. Het was voor redacteurs van het *Financieele Dagblad* geen harde voorwaarde dat een buitenlandse reis een bestemming had met

perspectief voor Nederlandse exporteurs of investeerders, maar het was wel een punt dat meewoog in de beslissing. Niettemin, Berendsen vond toch dat ik moest gaan.

Zaterdag 23 september 1989 vloog ik in de loop van de middag naar Warschau. Ik verbaasde me er over hoe dichtbij de hoofdstad van Polen was, slechts anderhalf uur vliegen van Schiphol. Polen was dus héél dichtbij, terwijl het mentaal altijd zo ver weg leek. Om nog een keer in termen van de krant te redeneren: vanwege die nabijheid zou Polen voor Nederlandse ondernemers een veel logischer afzetmarkt zijn, een veel logischer land ook om in te investeren, dan bijvoorbeeld Italië of Spanje. Polen lag om de hoek. Een Poolse diplomaat in Den Haag vertelde me eens dat hij met zijn Mercedes in een dag van Den Haag naar Warschau reed.

Het vliegveld van de hoofdstad van Polen bood dezelfde aanblik als alle andere vliegvelden in de communistische wereld: veel hout, veel bruin, weinig passagiers, troosteloos en vervallen. Ik had een kamer gereserveerd in Hotel Victoria, middenin de stad, naar zou blijken naast een grote open vlakte. Op die plek bevond zich ooit het Getto van Warschau. De taxichauffeur had een academische opleiding afgerond, ik meen in musicologie. 'Very expensive zloty' zei hij toen we het immense communistische cultuurpaleis passeerden. Ik had het vanuit het vliegtuig al gezien, Stalins cadeau aan de Polen. Een megalomaan gebouw, bruingrijs, met een hoge punt, potsierlijk, maar in zijn domme, lompe protserigheid toch ook weer bijzonder. De Polen zouden gek zijn als ze deze erfenis uit de communistische tijd ooit afbreken. In de jaren zestig hebben de Rolling Stones er nog opgetreden. Dat beviel de Poolse communisten toch niet zo goed; een dergelijk gewaagd experiment is niet herhaald.

Na het inchecken in Hotel Victoria ben ik meteen de straat opgegaan. Het liep al tegen het eind van de middag. Ik ben naar de nabije Krakowskie Przedmieście gelopen, de doorgaande straat richting de oude stad. Nu 25 jaar later herinner ik me nog hoe verbaasd ik was over het straatbeeld. Rond deze centrale verbindingsweg in Warschau was weinig te beleven. Er reden nauwelijks auto's. Bij de nadering van de oude stad werd het wel

drukker. Honderden padvindertjes waren op excursie, jongens en meisjes van tussen de acht en twaalf jaar met hun begeleiders. Het ging er verrassend ordelijk aan toe. Warschau deed me denken aan het Nederland van ongeveer 1960. Het Nederland dat ik me nog net kan herinneren uit mijn vroege jeugd. Stil, weinig verkeer, braaf, gezapig en fantasieloos. In 1989 leek Polen nog onwetend en onschuldig.

In de oude stad, die na de verwoesting in de Tweede Wereldoorlog zoveel mogelijk volgens de oorspronkelijke opzet was herbouwd, was het een stuk drukker. Op het centrale plein, het Rynek Starego Miasta, waren vooral veel Polen, die zo te zien net als ik hier naartoe waren gekomen om er rond te kijken, een verzetje voor de zaterdagmiddag. Er was ijs en worst te koop. Aan het plein waren een aantal zo op het oog betere restaurants. Iets verderop, in een park rond de resten van een rood bakstenen fort, liepen gezinnen met kinderen. Ik vond het allemaal niet spannend, maar door die vreemde gezapigheid wel weer interessant.

Die avond ben ik gaan eten in een vrijwel leeg restaurant aan diezelfde Krakowskie Przedmieście. De rekening was laag en de kwaliteit navenant. Ik heb nog wat rondgelopen door Warschau, maar ook op de zaterdagavond was het tamelijk stil in de stad. Er waren wel wat mensen op straat, en ook wel jongeren, maar in de centrale straten waren beslist geen disco's of cafés waar jonge Polen gingen stappen.

Terug in het hotel ben ik ook nog even naar het casino gelopen, op de eerste etage. Een colbert en een overhemd waren voor de heren verplicht. Rond de speeltafels zaten vooral mannen met inderdaad allemaal een colbert aan en vaak een ruim openstaand overhemd. Er zat een enkele flink opgetutte vrouw aan de tafels, maar de meeste dames hingen wat verveeld achter de mannen. Vaak met korte rokjes, wel erg hoge hakken, een flinke laag make-up en een push-up bh. Hier zat de Poolse maffia met zijn dames. Of het allemaal Polen waren kon ik er niet aan afzien. Misschien zaten er ook Russen of Hongaren. Ik vermoed dat ik een van de weinige westerlingen was. Dat laatste deed verder weinig ter zake, niemand schonk enige aandacht aan me. Buiten

het draaien van het rouletterad, het omleggen van speelkaarten en het schuiven van fiches, gebeurde er eigenlijk weinig. Ik heb die week een paar keer een kijkje in het casino genomen, en iedere keer was ik er weer snel weg.

Wie had toen kunnen denken dat zes weken later, slechts zes weken later, de Berlijnse Muur zou vallen? Half november was het al gedaan met het communisme in dit deel van de wereld, was de Sovjet-Unie zijn satellietstaten kwijt en was het over en uit voor het Oostblok. De voor de mensen in Oost-Europa zo pijnlijke geopolitieke afrekening aan het eind van de Tweede Wereldoorlog was geen eindafrekening gebleken. De Duitse deling en de Europese deling waren meer dan veertig jaar een niet te loochenen realiteit geweest. Een hele generatie aan de verkeerde kant van het IJzeren Gordijn had onder het communisme geleden. Na 1989 moest ik oppassen dat ik niet per ongeluk in de krant nog over 'Oost-Europa' schreef als ik 'Centraal-Europa' bedoelde. De term 'Oostblok' werd al helemaal taboe.

Nu, 25 jaar na de 'val van de Muur' (eigenlijk was er geen sprake van 'vallen'; de Muur werd geopend), is het allemaal geschiedenis, kijken we terug. Nog steeds vind ik het verbazingwekkend hoe snel de ommekeer kwam in dat ene, bijzondere jaar 1989. Het was wonderbaarlijk hoe sterk het perspectief voor een heel continent in korte tijd kon veranderen. Inmiddels zijn alle landen van Centraal-Europa alweer jaren lid van de Europese Unie en heeft een deel de euro ingevoerd.

Dit boek, *Het jaar dat de Muur viel*, gaat over dat spectaculaire jaar 1989. Er is heel veel in herinnering te roepen. Polen en Hongarije waren de vaandeldragers van de omwenteling, vervolgens gingen de communisten in de DDR kopje onder, en toen de Muur eenmaal gevallen was, volgden Bulgarije, Tsjechoslowakije en Roemenië snel. De ondergang van het communisme in het Oostblok kwam niet uit de lucht vallen, daarom is er ook veel aandacht voor de historische context, voor wat er aan '1989' voorafging. Soms geef ik een persoonlijk verslag, bijvoorbeeld door terug te grijpen naar interviews die ik met direct betrokkenen had. Er is veel aandacht voor de economische aspecten van

de omwenteling. De zwakke prestaties van de centraal geleide economie droegen sterk bij aan de val van de communistische regimes.

Voor een journalist was het een groot voorrecht om verslag te kunnen doen van deze uitzonderlijke, historische gebeurtenissen. Ik ben regelmatig in de betrokken landen geweest. Veel heb ik ook vanaf de redactie in Amsterdam gevolgd. Als ik mijn eigen analyses teruglees, moet ik soms tandenknarsend vaststellen dat de duiding nog wel eens langs lijnen verliep die niet overeen zouden komen met het verdere verloop van de gebeurtenissen. Een enkele keer heb ik de plank lelijk misgeslagen. Maar er is een troost: ook de collega's van de andere kranten, in binnen- en buitenland, verkeken zich regelmatig op wat '1989' nog in petto had.

Het eerste deel, 'Prille hervormingen', gaat over de belangrijkste ontwikkelingen die '1989' mogelijk maakten. De containerbegrippen 'Oost-Europa' en 'Oostblok' suggereerden altijd een hoge mate van eenheid en eenvormigheid binnen dit gebied. Achter de façade van dat ene communistische systeem gingen echter aanzienlijke verschillen schuil. Hongarije en Polen waren de 'liberale' landen waar in de jaren die aan de val van de Muur voorafgingen werd geprobeerd het knellende communistische keurslijf een stukje los te wrikken. In de DDR, Bulgarije, Tsjechoslowakije en Roemenië kwam de term 'hervorming' niet op de menukaart voor. Daar hielden de regimes strak vast aan de officiële communistische leer en met uitzondering van Roemenië liep men braaf aan de leiband van Moskou.

In Hongarije en Polen, en vanaf 1985 ook in de Sovjet-Unie, waren hervormingen aanvankelijk vooral gericht op verbetering van de economische resultaten. Die verbetering werd niet gezocht in het verder perfectioneren van de communistische planeconomie, maar juist in een versoepeling en beperking van de planning. Omdat die pogingen niet opleverden wat ervan verwacht werd, volgden steeds radicalere stappen. Geleidelijk werd de planeconomie iets losgelaten en werden elementen van de vrije markteconomie geïntroduceerd. Telkens stonden

de communistische machthebbers voor de vraag: hoe ver valt de ideologie nog op te rekken, welk deel van de communistische leerstellingen negeren we, of leggen we anders uit? Dit proces kreeg vanaf ongeveer 1985 steeds meer vaart en begon twee, drie jaar later ook de politieke sfeer te raken.

Het eerste hoofdstuk is bedoeld als introductie. Er wordt kort in aangegeven hoe na de Tweede Wereldoorlog het Oostblok ontstond. Ik schets in de vorm van 'sterke' en 'zwakke' punten een aantal belangrijke karakteristieken van de communistische landen. Daarbij valt op dat de zwakke punten in de loop der jaren dominantier werden.

Hoofdstuk twee is ingeruimd voor de hervormingen in de Sovjet-Unie onder partijleider Gorbatsjov. Op basis van een chronologische indeling hadden eerst Hongarije en Polen aan de orde moeten komen, maar omdat de staatsinrichting en het economische model in de satellietstaten van de Sovjet-Unie gebaseerd waren op het Sovjet-voorbeeld, kan de bespreking van Gorbatsjovs hervormingen goed dienen als een nadere introductie van het communistische systeem en de planeconomie. Moskou begon vanaf 1985 met kleine stapjes de planeconomie aan te passen om vervolgens steeds rigoureuzer te werk te gaan. Gorbatsjovs opeenvolgende hervormingen illustreren mooi wat er aan verregaande maatregelen nodig was om een begin te maken, en niet meer dan dat, met veranderingen van 'het systeem'. De Sovjet-partijleider wilde met de *perestrojka* en de *glasnost* de communistische samenleving nieuw leven inblazen. Hoe theoretisch dat ook is: 'als' de relatief liberale Gorbatsjov geen partijleider in het Kremlin was geweest, 'dan' lijkt het onwaarschijnlijk dat het Oostblok al in 1989 zou zijn gevallen.

Ook voor Polen en Hongarije verschillen de verhalen. Het derde hoofdstuk gaat over Hongarije. Boedapest had halverwege de jaren zestig al vergaande hervormingen in gang gezet. Die brachten alleen geen blijvende economische verbeteringen. Het drama van Hongarije was dat de staat formeel wel een groot aantal elementen van de markteconomie toestond, waaronder ook een behoorlijke ruimte voor vrij ondernemerschap, maar

tegelijkertijd zo veel greep op de economie hield, dat de toegestane vrijheid geen motor kon zijn voor vergroting van de welvaart. Na lang aarzelen besloot Boedapest in de tweede helft van de jaren tachtig toch weer meer marktelementen aan het model toe te voegen. Aangemoedigd door de richting die Moskou insloeg, kozen de Hongaren voor steeds radicalere oplossingen.

In Polen, waar hoofdstuk vier over gaat, hebben de communisten er altijd grote moeite mee gehad om 'het systeem' aan de eigen bevolking op te leggen. Stakingen en verzet dwongen de machthebbers om de paar jaar tot concessies. Nadat in december 1981 met het uitroepen van de staat van beleg een einde was gemaakt aan het vrije vakverbond Solidariteit, was er van de toch al geringe legitimiteit van het regime niets meer over. Moeizaam manoeuvrerend werkte Warschau in de jaren tachtig richting meer politieke en economische vrijheden. In 1988 viel na veel aarzelingen en getouwtrek het besluit om toch weer met de oppositie, met Solidariteit en haar charismatische leider Lech Wałęsa, te gaan praten. Aan de 'ronde tafel' zou de Poolse maatschappelijke en politieke doorbraak ontstaan.

Het vijfde hoofdstuk gaat over de DRR, Tsjechoslowakije, Bulgarije en Roemenië, de vier orthodox-communistische landen. In de DDR ging het met de economie minder beroerd dan elders in het Oostblok en het regime meende daar enige status aan te kunnen ontlenuen. Tsjechoslowakije was nadat de tanks van het Warschaupact de Praagse Lente beëindigd hadden het meest grauwe en sombere land van de regio. In Bulgarije viel partijleider Todor Zjivkov vooral op door niet op te vallen. Roemenië was onder de tirannieke Nicolae Ceaușescu het knekelhuis van het communisme.

In het tweede deel van het boek, 'De val van de Muur', volgen de gebeurtenissen van 1989, uitlopend tot ongeveer halverwege 1990. Terug naar Polen in hoofdstuk zes. Aan de 'ronde tafel' werd besloten om in juni halfvrije verkiezingen te houden. De meerderheid van de zetels in het parlement bleef bestemd voor de communisten en hun bondgenoten, maar een grote minderheid zou vrij verkiesbaar zijn. Die vrij verkiesbare zetels

gingen op een na allemaal naar kandidaten van Solidariteit. Dat was zo'n grote vernedering voor de communisten dat ze wel moesten instemmen met de vorming van een coalitieregering, waarin ze zelf geen hoofdrol meer vervulden. Lech Wałęsa bleef buiten het kabinet, een van zijn prominente adviseurs, Tadeusz Mazowiecki, de voormalige hoofdredacteur van een katholiek weekblad, werd premier.

In hoofdstuk zeven staat opnieuw Hongarije centraal. Binnen de Hongaarse communistische partij ontstond een steeds steviger discussie over wens en noodzaak om het politieke systeem open te gooien. Drie vooraanstaande partijleden bonden de strijd aan met de behoudende krachten. De drie wonnen en dwongen in september 1989 af dat er in de loop van 1990 vrije verkiezingen zouden volgen.

Het verwijderen van het 'Ijzeren Gordijn' door Boedapest was cruciaal voor het verloop van de gebeurtenissen in heel Oost-Europa. Al in mei werd begonnen met het wegnippen van het prikkeldraad aan de Hongaars-Oostenrijkse grens. Dit trok pas grote aandacht toen in juni de ministers van Buitenlandse Zaken van Hongarije en Oostenrijk heel opzichtig kwamen helpen met het openknippen van de grens.

In hoofdstuk acht gaat het over de DDR en de gevolgen voor het regime in Oost-Berlijn van het verwijderen van het prikkeldraad. Die zomer liepen vele honderden Oost-Duitsers in Hongarije de grens over naar Oostenrijk. Later verschansten ze zich in West-Duitse ambassades in onder andere Praag en Warschau waar ze een vrijgeleide naar West-Duitsland eisten. In oktober liep de viering van het veertigjarig bestaan van de DDR in Oost-Berlijn uit op een gênante vertoning. Vele duizenden burgers waren het land reeds ontvlucht, in Leipzig werd iedere maandagavond na de kerkdienst massaal gedemonstreerd. En in Oost-Berlijn werd het verjaardagsfeest en de aanwezigheid van vele prominente gasten uit de communistische broederlanden aangegrepen voor demonstraties. Partijbaas Erich Honecker zou dezelfde maand nog vervangen worden door de relatief jonge Egon Krenz. Maar dat kon niet meer voorkomen dat op 9 november de Berlijnse

Muur 'viel'. Daarop volgde de doodstrijd van de Oost-Duitse communistische partij, die parallel verliep met het West-Duitse initiatief voor een hereniging van beide Duitslanden.

Toen de Muur open was, waren de schotten losgetrokken en was er geen houden meer aan voor de andere behoudende Oostblokstaten. Dat is het onderwerp van hoofdstuk negen. In Bulgarije werd partijleider Zjivkov tijdens een interne partijcoup aan de kant gezet. Dat gebeurde de dag nadat de Muur viel. Het was niet meteen duidelijk in hoeverre deze coup zou leiden tot het einde van het communisme. In Tsjechoslowakije verliep de omwenteling snel en vrijwel zonder bloedvergieten. Opeens was daar de leider van de Praagse Lente van 1968, Alexander Dubček, weer in beeld. Zijn haren waren wit geworden, maar de oude vos liet zich deze kans op eerherstel niet ontnemen. Dubček en de dissident en toneelschrijver Václav Havel kwamen tijdens de 'Fluwelen Revolutie' in Praag bovendien als de leiders van het nieuwe Tsjechoslowakije. Het dramatische slotakkoord van '1989' klonk in Roemenië in de loop van december. Na enige dagen van bloedig verzet vluchtte partijleider Nicolae Ceaușescu met zijn vrouw Elena uit de hoofdstad Boekarest. Ze werden opgepakt en op 25 december 1989 door een schimmig tribunaal 'berecht' en direct geëxecuteerd. Ook in Roemenië leek het communisme gevallen, maar net als in Bulgarije zou blijken dat dit nog niet volledig het geval was.

In het tiende hoofdstuk komt de Poolse 'shocktherapie' aan bod. De regering-Mazowiecki koos onder directe verantwoordelijkheid van minister van Financiën Leszek Balcerowicz voor een unieke, zeer ingrijpende en riskante economische koers door van de ene op de andere dag geld weer zijn normale functie in de economie te laten vervullen. Dat bleek een hele lastige en complexe operatie, en dat alléén om de monetaire sfeer gezond te maken. Alle andere hervormingen moesten dan nog volgen. Eigenlijk kwam met de shocktherapie pas in volle omvang naar buiten hoe slecht en verstoring de planeconomie werkte. Niettemin, het beleid van Balcerowicz bleek zo succesvol dat het een model werd voor andere ex-communistische staten. In het

laatste deel van dit hoofdstuk is de blik nog even kort gericht op de jaren na de val van de Muur. De onderlinge verschillen tussen de betrokken landen bleven groot.

Joegoslavië en Albanië, Europese landen die ook een socialistisch systeem hadden, werden vol geraakt door de politieke omwentelingen in de satellietstaten van Moskou, maar blijven in dit boek buiten beschouwing. Beide landen werden doorgaans wel tot het Oostblok gerekend, maar waren onafhankelijk van Moskou een eigen weg gegaan. Joegoslavië brak al in 1948 met de Sovjets. Albanië deed dat in 1961 en verliet in 1968 ook het Warschaupact. Joegoslavië is nooit lid van het in 1955 opgezette pact geweest.

Een belangrijke bron voor dit boek was een uitgebreid knipselarchief dat ik destijds bijhield. Dat doet in het internet-tijdperk niemand meer, ikzelf ook al lang niet meer, maar over een periode van voor het internet bleek dit archief uiterst nuttig en effectief. Ik heb er veel informatie uit gehaald die nu niet of lastig terug te vinden zou zijn, ook niet op internet, terwijl omgekeerd internetbronnen soms wel weer een waardevolle aanvulling bleken. Waar ik gebruik maak van breed beschikbare informatie ontbreekt een verwijzing naar een bron, voor alle andere gevallen verwijs ik.

Voor de anekdotes van een vakantie in mijn studententijd put ik een enkele keer uit mijn geheugen, maar baseer ik me vrijwel steeds op de notities die ik destijds heb gemaakt. De citaten uit interviews voor de krant zijn vaak gebaseerd op eerdere publicaties in het *Financieele Dagblad*. Een deel van het hier geciteerde materiaal is echter nooit voor de krant gebruikt en is ontleend aan mijn interviewverslagen van destijds.